

Ekstremne vjerske posljedice epidemije kuge: Flagelantski pokret i progoni Židova

Matea Laginja

U ovom se radu pokušava objasniti utjecaj epidemije kuge, koja je Europu poharala sredinom 14. stoljeća. U prvom dijelu opisan je dolazak bolesti na područje Europe, dok je u drugom, uz činjenicu da je epidemija uzrokovala velike demografske i ekonomske promjene, naglasak stavljen na pomake u ljudskom poimanju religije. Opisuju se progoni i ubijanje židova te flagelanti, lutajuće skupine ljudi koji su vlastitim bičevanjem pokušavali iskupiti grijehove čovječanstva, za koje su vjerovali da su izazvali Božji gnjev i epidemiju.

Početak 14. stoljeća u povijesti čovječanstva predstavljao je izuzetno veliku prekretnicu, koja je polako, ali sigurno obilježila početak kraja srednjega vijeka i načina života koji se s njime povezivao. Ovaj je povijesni period započeo neobično hladnim vremenskim prilikama, netipičnim za to doba, a koje su ugrozile ljudsku egzistenciju. Naime, tada je započelo tzv. *malo ledeno doba*, čime je izuzetno stradala ljetina i ljudska proizvodnja, te se izmijenilo tlo, a plugovi koji su se tada koristili prestali su uspješno obavljati posao za koji su bili namijenjeni (Ravančić, 2010: 21). Vremenske neprilike, kao i nedostatak hrane i loša srednjovjekovna higijena, uvelike su oslabili organizam ljudi onoga vremena te su oni postajali sve podložniji brojnim infekcijama. Najgora od njih, koja je s vremenom prešla u epidemiju i poharala veći dio stanovnika od ijedne epidemije koja joj je prethodila i koja će do današnjih dana uslijediti, te koja je izmijenila ljudsku svakodnevicu, ekonomiju i brojna društvena pitanja jest, naravno, epidemija kuge, a koja je svoj vrhunac u Europi doživjela između 1348. i 1350. godine (Aberth, 2005: vii).

U ovom će radu detaljno biti opisana sama epidemija, tj. izvor bolesti, te načini njezina širenja, kao i posljedice masovnog stradanja europskog stanovništva, s naglaskom na religijskim pitanjima koja su, kao i svaki put kada se čovječanstvo našlo na meti stradanja i katastrofe, došla u fokus ljudskih promišljanja i djelovanja.

Kuga

Kuga je jedna od najsmrtonosnijih epidemija koja je ikada poharala čovječanstvo, međutim, iako njezinu pojavu možemo pratiti još od antičkih vremena, uočinik ove bolesti otkriven je tek nakon izbijanja bolesti u Hong Kongu, 1894.

godine (Ravančić, 2010: 11). Naime, tada su japanski istraživač Shibasabura Kitasato te švicarski istraživač Alexandre Yersin otkrili bakteriju koja je odgovorna za infekciju, a koja je nazvana *Yersinia pestis*, po jednome od istraživača (Ravančić, 2010: 11). Što se samih oblika bolesti tiče, postoje tri glavne vrste, točnije, načina oboljenja. Prvi je bubonska kuga, koju karakteriziraju buboni, otekline žlijezda na tijelu, potom slijedi plućni oblik bolesti, karakterističan po tome što se prenosi s čovjeka na čovjeka. Treći, najsmrtonosniji oblik jest septikemički, gdje zaraza ulazi izravno u krv te uzrokuje njezino trovanje (Ravančić, 2010: 11-12).

Crna smrt

Tijekom povijesti poznato nam je više epidemija ove vrste iako se po pitanju nekih može raspravljati radi li se zbilja o kugi ili o nekoj drugoj bolesti, s obzirom na to da su ljudi u antici imali problema s razlikovanjem njihovih simptoma, kao i sa samim nazivima oboljenja. Tako poznate epidemije historiografi opisuju još u grčko doba, kao i u razdobljima rimske vlasti prije nove ere, a potom se velike zaraze javljaju i u 5., 6., 10. i 12. stoljeću, međutim ona najvećih razmjera dogodila se upravo u 14. stoljeću (Ravančić, 2010: 16-18).

Izvor i širenje epidemije u 14. stoljeću

Kraj 13. te početak 14. stoljeća obilježile su nagle klimatske promjene na koje su se ljudi izuzetno teško prilagođavali. Obilne kiše, smrzavanje Baltičkog mora i nestašica hrane označile su početak onoga što danas nazivamo *malim ledenim dobom*, a koje je u Europi potrajalo sve do 18. stoljeća (Ravančić, 2010: 21-22). Broj stanovnika uvelike se smanjio, a ljudi koji su preživjeli suočili su se s gladi, bolestima te ekonomskim problemima kao što je pad vrijednosti novca i nemogućnost dolaska do najosnovnijih namirnica, nužnih za preživljavanje. Zbog tih razloga, pojačanih problemima unutar Crkve, došlo je do daljnjeg pada morala srednjovjekovnih ljudi. Naime, francuski kralj Filip IV. Lijepi sukobio se s papom Bonifacijem VIII. oko novčanih pitanja, što je rezultiralo papinim egzilom u Avignon, a potom i uništenjem templarskog reda (Ravančić, 2010: 24). Brojni manji ratni sukobi, kao i veliki Stogodišnji rat, koji je između Engleske i Francuske izbio 1337. godine (Allmand, 1989: 12), doprinijeli su psihofizičkim problemima ljudi te rezultirali većom podložnosti onome što je uslijedilo – epidemiji kuge.

Epidemija koja je u 14. stoljeću uzrokovala najveće promjene u srednjovjekovnoj Europi najvjerojatnije je potekla iz središnje Azije, točnije iz Mongolskog Carstva (Aberth, 2005: vii). Trgovačkim i osvajačkim putovima dolazi do Krima i grada Kafe, koji se 1346. godine nalazi na putu osvajačkog pohoda Tatara (Aberth, 2005: vii). Nakon neuspješne opsade grada, osvajači koji su sa sobom nosili i širili kugu, katapultima su u grad ubacivali trupla zaraženih te na taj način bakteriji izložili stanovnike (Horrox, 1994: 17). Talijanski trgovci koji su se u tom trenutku nalazili unutar Caffè, počeli su bježati zbog straha od zaraze te su svojim postupcima kugu donijeli u Italiju (Aberth, 2005: 1). Iz Italije se zaraza proširila u Francusku, potom u Englesku, Skandinaviju i Njemačku, kao i u središnju i jugoistočnu Europu, a jedine europska zemlja koje su zarazu izbjegle bile su Češka i Poljska (Aberth, 2005: vii).

Ono što je izazvalo takvo brzo širenje kuge bio je sam mehanizam kojim se zaraza prenosila. Naime, bakterija se primarno nastanjivala kod glodavaca, a na ljude se prenosila posebnom vrstom buhe (Ravančić, 2010: 11). Kada bi se buha zarazila bakterijom, zbog njezine specifične građe došlo bi do blokade probavnog sustava, što je kod buhe izazivalo glad i potrebu da višestruko napada u potrazi za izvorom krvi (Benedictow, 2005: 12). U jednom dijelu želuca zadržavala se krv koju je prethodno apsorbirala te bi se kod novog ugriza dio te zaražene krvi izlio (Benedictow, 2004: 16), što je buhe činilo najopasnijim do tada viđenim prijenosnikom bolesti. Budući da srednjovjekovni čovjek nije pronalazio načina da se učinkovito bori protiv ove zaraze, ona je odnijela vrlo velik broj ljudskih života. U određenim je gradovima stradavala trećina, a na mjestima gdje je bolest najviše uzela maha stradavale su i po dvije trećine ukupnog stanovništva

Spomen ploča koja se odnosi na srednjovjekovnu luku Melcombe Regis

(Aberth, 2005: 3). Bolest je, prema nekim procjenama, broj stanovnika Europe smanjila upola (Aberth, 2005: 3).

Demografske i ekonomske posljedice

Već navedena izuzetno velika smrtnost ljudi pod najezdom epidemije uzrokovala je promjenu u dotadašnjoj demografskoj slici Europe. Kolektivno nezadovoljstvo, strah od smrti i gubitak voljenih osoba utjecali su na moral ljudi, no ono što je najvažnije jesu promjene koje su zahvatile ekonomski sektor djelatnosti. Obrtnici, kojih je nakon prolaska vala bolesti bilo iznimno malo, odjednom su dobili priliku izboriti se za veća primanja, a seljaci za porast vlastitog životnog standarda kroz želju za preuzimanjem napuštenih obradivih površina (Aberth, 2005: 69). Upravo zbog ove promjene dolazi i do rasta cijena poljoprivrednih dobara. Uz to, brojne žene, uvidjevši da postoji mogućnost da ostvare bolji socioekonomski status, odlučuju odgoditi ulazak u brak te rađanje djece, što ne pogoduje porastu nataliteta i stabilizaciji demografskog stanja Europe (Aberth, 2005: 70). Sve ove promjene zajedno postale su uzročnikom prekretnice, koja je označila najjasniji početak pada feudalnog sustava privrede uopće (Aberth, 2005: 70).

Vjerska pitanja

Kuga, koja je tijekom svojeg trogodišnjeg najjačeg udara odnijela velik broj ljudskih života, nije štedjela nijedan sloj stanovništva. Pogađala je, kako kmetove i seljake, tako i plemiće, pa čak i svećenike. Svećenstvo je pretrpjelo velike gubitke (Ziegler, 1969: 85), upravo zbog toga što je na njih pao teret brige za oboljele, preko kojih su i sami obolijevali. Iako je većina ljudi na svećenstvo gledala kao na ljude najbliže

Bogu, one koji su se najviše ponašali u skladu s njegovim zakonima, nametalo se pitanje zbog čega Bog kažnjava čak i njih. U takvoj su situaciji ljudi zauzimali različite stavove, pa su neki u tome vidjeli da je svećenstvo postalo previše podložno grijesima kojima bi se trebalo odupirati, dok su drugi pak stali na njihovu stranu, obzirom na to da ih je bolest učinila sličnijima običnom, „malom čovjeku“ (Aberth, 2005: 94). Dio tadašnjih ljudi kroz kugu je osvijestio vlastito razmišljanje o tome igra li uopće ideja Boga važniju ulogu u životima ljudi, s obzirom na to da su smatrali da ljudski rod nije mogao učiniti ništa čime bi zaslužio ovako žestok oblik retribucije (Aberth, 2005: 94).

Visoka stopa smrtnosti postavila je pitanje vječnoga spasenja, kao i načina da od Boga dobiju neku vrstu pomilovanja zbog grijeha za koje ih kažnjava. U tu su se svrhu okretali hodočašćima i molitvama, a sveci kojima su se tada obraćali najčešće su bili sveti Sebastijan, kojega se uglavnom povezivalo upravo sa zaštitom od ove bolesti, sveti Antun, sveti Rok te Djevica Marija (Aberth, 2005: 94). Izuzev takvog, očekivanog oblika reagiranja na epidemiju, povremeno su se javljali i ekstremniji oblici vjerskog fanatizma u kojima su se posebno isticala dva, pojava putujućih skupina - flagelanata te progona židova, koje se optuživalo za pokretanje epidemije.

Flagelanti

Primjere samokažnjavanja za grijeha bičevanjem u povijesti pronalazimo još od 6. stoljeća iako njihov broj u tom razdoblju nije bio velik (Aberth, 2005: 117). Učestalije se takva praksa javlja od 11. i 12. stoljeća, a ona koja izravno prethodi flagelantskim procesijama iz 14. stoljeća javlja se u Italiji, točnije u Perugi, 1260. godine (Aberth, 2005: 117) (Cohn, 1957: 127-128)(Hecker, 1833: 90). Ljudi koji su u tim procesijama sudjelovali bili su nazivani „*Devoti*“ (Hecker, 1833: 90), a njihovo je djelovanje bilo potaknuto širenjem

Flagelanti

brojnih bolesti, kao i općenito lošim stanjem u talijanskim državama. Iako je ovaj pokret vrlo brzo ukinut, pružio je dovoljno jaku idejnu podlogu da bi se s prvom većom nevoljom koja je zadesila ljude, u ovom slučaju kugom, ponovno javio i rasplamsao s još i većim žarom.

Kako je stanje unutar Crkve bilo veoma loše, zahvaljujući papinom prijelazu u Avignon, kao i desetkovanju svećenstva epidemijom, ljudski pogled na ovu instituciju bio je vrlo podložan promjenama. Broj svećenika koji su preostali nakon prolaska vala oboljenja nije bio dovoljan da svakom zaraženom pruži oprost, kao i da vodi pogrebne obrede te su takve funkcije prepuštane brojnim laicima, kao i ženama, što je autoritet Crkve počelo dovoditi u pitanje (Aberth, 2005: 94-95), te nas stoga podvojene reakcije puka na prolazak flagelanata ne mogu ni čuditi.

Flagelanti su bili skupine koje su brojale u prosjeku od 50 do 500 ljudi (Cohn, 1957: 132), uglavnom nižeg sloja, koji su putovali od mjesta do mjesta, gdje bi se potom bičevali pred očima javnosti. Njihova je ideja bila da je kuga Božja kazna za ljudske grijeha te da je jedini način da epidemiju zaustave taj da prožive dio Kristove muke. Na taj će način iskupiti ne samo vlastite već i grijeha čitavog čovječanstva (Byrne, 2006: 204)(Cohn, 1957: 128). Njihove su procesije trajale trideset tri i pol dana, koji su predstavljali trideset tri i pol godina života Isusa Krista, a idejno su procesije trebali provoditi sljedećih trideset tri i pol godine, nakon čega bi definitivno iskupili ljudske grijeha i spriječili da epidemija, koja se činila kao početak sudnjeg dana, istrijebi ljudski rod, no u tom naumu nisu uspjeli (Byrne, 2006: 204)(Cohn, 1957: 133, 136)(Hecker, 1833: 99).

Ovaj je pokret svoj začetak i najjači odjek imao na području Njemačke, gdje je stradao izuzetno velik broj svećenika, čak i za razdoblje epidemije, te je crkveni autoritet dosegnuo svoje dno (Ziegler, 1969: 85). Prvi flagelanti pojavljuju se u Austriji ili Mađarskoj 1348. godine te se potom šire na područje Tiringije i Frankonije, gdje u proljeće 1349. godine doživljavaju vrhunac svoje popularnosti (Aberth, 2005: 118).

Flagelanti su tijekom svojih procesija odijevali bijele haljine, koje su na prednjem i stražnjem dijelu imale veliki crveni križ, a na glavama su nosili bijele kukuljice, također s otisnutim križem (Cohn, 1957: 133)(Hecker, 1833: 87). Sebi su pridavali nekoliko naziva, primjerice Nositelji križa, Bratstvo križa ili pak naziv prema kojemu su najpoznatiji danas, a koji su dobili zahvaljujući biču koji su koristili, a koji se nazivao *flagellum* (Aberth, 2005: 118)(Cohn, 1957: 133) (Hecker, 1833: 86). Taj se bič sastojao od štapa s tri uzice koje su završavale čvorovima. U svaki čvor bila su zatakuta dva metalna završetka, postavljena u oblik križa, koji su bili toliko oštri da su se znali zariti u meso toliko da su bila potrebna dva ili više potezanja kako bi ih izvukli (Byrne, 2006: 204-205). Po pridruživanju procesiji, svaki se sudionik morao zakleti na apsolutnu poslušnost vođi, nije smio održavati komunikaciju ni s jednom ženom, čak ni vlastitom ukoliko

je bio u braku, a ako bi do komunikacije došlo predao bi se vođi na kažnjavanje bičem (Cohn, 1957: 133). Bičevanja su se održavala tri puta dnevno, dva puta pred licem javnosti te jednom privatno (Cohn, 1957: 134).

Sama procesija sastojala se od pješačenja do određenog mjesta, najčešće uz pratnju vjerskih pjesama,¹ gdje su ih ljudi u početku dočekivali s oduševljenjem (Hecker, 1833: 95-96) (Horrox, 1994: 97). Po ulasku u mjesto odlazili su do crkve u koju bi se zatvorili, te se u njoj presvlačili u tkanine kojima su se omotali od struka do gležnjeva (Byrne, 2006: 204) (Cohn, 1957: 133)(Hecker, 1833: 87). Potom su, počevši od najstarijeg člana, jedan po jedan izlazili iz crkve i bacali se na tlo, u položaj koji je ovisio o težini njihova grijeha (Horrox, 1994: 151). Preljubnik je, primjerice, lijegao licem na dolje, dok bi optuženik za krivokletstvo bio na boku s tri podiguta prsta (Hecker, 1833: 96). Potom bi svaki od njih bičevao onog sljedećeg, a tijekom obreda pjevane su i vjerske pjesme i kad god bi se u njima spomenula Kristova muka, svi su se bacali ničice na tlo (Cohn, 1957: 134)(Horrox, 1994: 151).

Flagelantske procesije izazivale su kod ljudi različite reakcije. Uglavnom su se u mjestima kroz koja su prolazili ljudi koji su bili u nekom obliku spora mirili, te su se opraštale sve razmirice (Cohn, 1957: 128), ali bilo je i slučajeva gdje je njihov prolaz izazivao toliki strah da su se ljudi, uplašeni dolaskom sudnjeg dana, odavali porocima i herezi. U Strasbourgu je zabilježen i slučaj gdje su flagelanti u svoju procesiju uključili i tijelo mrtvog djeteta, kojeg su na taj način, naravno neuspješno, pokušali oživjeti (Hecker, 1833: 99).

Usprkos takvim neuspjesima, flagelanti su se tijekom epidemije kuge puku uspješno predstavljali kao predani, pobožni ljudi te su svojim procesijama budili strahopoštovanje. U samom začetku, procesijama su se nerijetko pridruživali i ljudi na visokim položajima, pa čak i svećenici, a sam je papa poveo jednu od prvih procesija u Avignonu (Cohn, 1957: 140)(Horrox, 1994: 96). Međutim, crkveni velikodostojnici ubrzo shvaćaju da nedostatak vodstva i discipline flagelanata nose više štete nego koristi, a i sami sudionici procesija nisu prihvaćali Crkvu kao najviši izvor autoriteta, već su smatrali da im za ostvarivanje njihovih ciljeva nikakav posrednik između njih i Boga nije potreban (Aberth, 2005: 118)(Cohn, 1957: 131)(Horrox, 1994: 96). Papinskom bulom Klementa VI., 20. listopada 1349. godine, flagelantske su procesije stavljene van zakona, no šteta koju su svojim procesijama nanijeli već je bila nepopravljiva (Byrne, 2006: 205)(Cohn, 1957: 141) (Hecker, 1833: 100-101)(Horrox, 1994: 96). Naime, iako su smatrali da njihovi pohodi šire spasenje i Božju riječ, njima su doprinijeli i širenju epidemije.

Progoni židovskih zajednica

Epidemija kuge iz 14. stoljeća označila je i ponovno jačanje prakse progona židovskih zajednica u Europi. Na židove se još u ranijim razdobljima gledalo kao na izdajice i ubojice Isusa Krista i već su na začetku epidemije među europskim katolicima imali iznimno lošu reputaciju (Aberth, 2005: 117). Uz to, židovi su već tada bili poznati po svojim novčarskim sposobnostima te su im mnogobrojni ljudi bili dužnici, a sredstava za povratak dugova nisu imali (Aberth, 2005: 141). Kada je epidemija započela, prvi su židovi bili optuženi za trovanje bunara u Chillonu, u listopadu 1348., a potom i u Bernu i Freyburgu od siječnja 1349. godine (Hecker, 1833: 104-105), a takva se praksa javlja i u Languedocu i Kataloniji (Aberth, 2005: 139). Uz trovanje bunara, glavna je optužba protiv židova bila trovanje zraka. Pošto su optuženici bili podvrgnuti mučenju, većina bi njih priznala zločin, a nakon što je u jednom bunaru u Zoffingenu zbilja i pronađen otrov, to je puku predstavljalo dovoljan dokaz o krivici koju su pripisivali židovima (Hecker, 1833: 105). Vjerovanje u optužbe odlazi i toliko daleko da neko vrijeme u Njemačkoj bunari uopće nisu bili korišteni, već se pilo i kuhalo isključivo kišnicu i vodu iz rijeka. Ljudi koji su u nekim gradovima bili nadležni pokušali su se usprotiviti progonu židova, no puk ih je vrlo brzo nadglasao.

Flagelantska procesija u Belgiji 1349.

Flagelantski je pokret također imao vrlo velik utjecaj na progone židova. U umovima mnogih ljudi kuga je označavala početak kraja svijeta, procesa koji će kulminirati povratkom Isusa Krista i njegovom vladavinom. Budući da su židovi imali reputaciju njegovih najvećih neprijatelja, predstavljali su narod koji je bilo nužno istrijebiti ukoliko će Kristova vladavina neometano nastupiti (Horrox, 1994: 110). Optuženi su židovi bili izvođeni na ispitivanja, koja su redovito završavala njihovim priznavanjem krivnje, što nam jasno upućuje na činjenicu da su bili podvrgnuti mučenju (Aberth, 2005: 140). Iako je papa Klement VI. zagovarao da se tim pojedincima pruži mogućnost spasenja kroz

1 Jedna od najpoznatijih jest *Stabat mater*, koja opisuje tugu Djevice Marije tijekom Isusove muke.

pokrštavanje, optuženi su židovi većinom bili spaljivani na lomačama (Aberth, 2005: 140; Hecker, 1833: 104). Nerijetko se čak i događali da je veći broj židova bio spaljivan u drvenim zgradama bez ikakvog suđenja (Hecker, 1833: 108). Čak i kada je primijećeno da epidemija desetkuje i pripadnike židovskih zajednica, flagelanti su se pobrinuli za to da njihov „zločin“ ne prođe nekažnjeno. Tako je upravo na inicijativu flagelantskih procesija, u srpnju i kolovozu 1349. godine, izvršen masakr židova u Frankfurtu, Mainzu, Kölnu i Bruxellesu (Cohn, 1957: 139). Ukoliko optuženici ne bi bili spaljeni na lomači, bili bi prognani ili pak prisilno pokrštavani, a brojni su židovi radije birali smrt nego prijelaz na drugu religiju, a neke su majke čak i ubijale svoju djecu kako bi spriječile njihovo pokrštavanje (Hecker, 1833: 110, 113). Glavna je optužba protiv flagelanata u papinoj buli bila upravo ta, povezana s progonima židova, no iako su oni tada stavljeni izvan zakona, flagelantske skupine nisu u potpunosti nestale, već su se raspršile u manje grupe, a neki su nastavili djelovati i pod vrhovnim vodstvom i disciplinom pripadnika klera (Byrne, 2006: 205).

Zaključak

Kuga, bolest koja je čovjeku poznata još od antičkih vremena, najveći je zamah doživjela kroz epidemiju koja je nastupila između 1348. i 1350. godine. Tada je u Europu donijela čitav niz promjena, počevši od onih demografskih, pa sve do ekonomskih, obilježenih borbama najnižih slojeva stanovništva za veća prava, a koji su s vremenom doveli do urušavanja feudalnog sustava privrede, glavnog obilježja srednjeg vijeka. Jedna od najobuhvatnijih promjena koja je nastupila bila je ona vezana uz religijska shvaćanja čovjeka.

Strah od kuge kao Božje kazne i početka apokalipse uzrokovao je fanatični pokret flagelanata, koji su svojim procesijama pokušali iskupiti grijeha čovječanstva te širiti spasenje. Međutim, epidemija kuge usprkos njihovim pokušajima nije jenjavala, a njihov je pokret uzrokovao vrlo veliku štetu. Naime, inicirali su brojne progone židova, koje su smatrali reprezentativnim krivcima za epidemiju, te su svojim procesijama također širili bakteriju koja je samu zarazu i uzrokovala. Individualni slučajevi bičevanja u svrhu iskupljenja vlastitih grijeha sporadično se mogu pronaći sve do današnjih dana.

Vjerska propitivanja do kojih je epidemija dovela uzrokovala su također i početak kraja ere koja je trajala puno tisućljeće, a koja je religiju i Boga stavljala na prvo mjesto. U neku bismo ruku mogli reći da je skepsa kojom je to rezultiralo doprinijela i razvoju renesanse, koja napokon stavlja čovjeka, njegovo djelovanje i sposobnosti na prvo mjesto.

Naposljetku, nužno je naglasiti kako je ova katastrofa, koja je ljudski rod zadesila sredinom 14. stoljeća, definitivno označila jednu od najvećih prekretnica u povijesti, a njezine su posljedice sveobuhvatne i dalekosežne.

SUMMARY

The Extreme Religious Consequences of the Plague Epidemic: The Flagellant Movement and the Persecution of the Jews

Matea Laginja

This paper tries to explain the impact of the plague epidemic, which ravaged Europe in the mid-14th century. In the first part, the arrival of the disease in the European area is described, while in the second, along with the fact that the epidemic has caused great demographic and economic changes, the emphasis is put on the shifts in human understanding of religion. It describes the persecution and the killing of the Jews, as well as the flagellants, wandering groups of people who tried to atone for the sins of mankind, which they believed to have provoked God's wrath and epidemic, by whipping themselves.

Literatura

1. Aberth, John, 2005. *The Black Death: The great mortality 1348-1350, A brief history with documents*, Palgrave Macmillan, New York.
2. Allmand, Christopher, 1989. *The Hundred years war: England and France at war c.1300-c.1450*, Cambridge University Press, Cambridge.
3. Benedictow, Ole J., 2004. *The Black Death 1346-1353: The complete history*, The Boydell Press, Woodbridge.
4. Byrne, Joseph P., 2006. *Daily life during the Black Death*, Greenwood Press, London.
5. Cohn, Norman, 1957. *The pursuit of the Millennium*, Oxford University Press, New York.
6. Gottfried, Robert S., 1985. *The Black Death: Natural and human disaster in Medieval Europe*, The Free Press, New York.
7. Hecker, Justus F. C. 1833. *The Black Death in the fourteenth century*, n.p., London.
8. Horrox, Rosemary (ur.), 1994. *Manchester Medieval sources series: The Black Death*, Manchester University Press, Manchester.
9. Ravančić, Gordan, 2010. *Vrijeme umiranja: Crna smrt u Dubrovniku 1348.-1349.*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb.
10. Waddington, George, 1835. *A history of the Church from the earliest ages to the Reformation, vol.III*, Baldwin and Cradock, London.
11. Ziegler, Philip, 1969. *The Black Death*, HarperCollins Publishers, New York.